

Kanonisk ret og køn fra middelalder til tidlig moderne tid

Kristningen af ægteskabet på Island 1200-1600

Agnes S. Arnórsdóttir

Som elsker må man rytterkunst
Beherske, li' som våbenleg,
Må tale vel og vise gunst,
Så man kan følge ærens vej.⁴¹⁸

Blev denne strofe fra 1100-tallet, af troubadouren Bertran de Born (1140-1215), tryllet frem i en festlig anledning ved et mægtigt europæisk fyrstehof? Vi kan nærmest mærke klangen af den forførende stemme, som fangede blikket hos fyrstens frue. Var der tale om en kærlighedserklæring, som for evigt skulle knytte den smukke, veludrustede ridder til fyrstens hof? Og foregik det hele, mens herren udkæmpede en af sine hårdeste og mest blodige kampe uden for borgens mure?

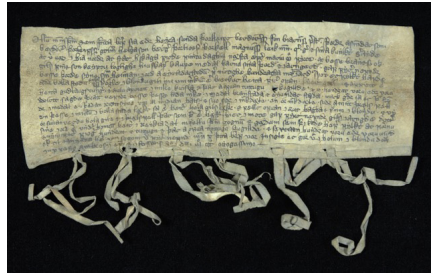
Troubadourernes kærlighedsdigtning blev skabt i den tidsalder, hvor ægteskabet blev til et sakramente, noget der var givet menneskene af Gud. På denne tid udvikledes litteraturen om den høviske kultur, og ridderslagningerne blev til spektakulære forestillinger, samtidig med at seksualiteten blev knyttet til tanker om skam.⁴¹⁹ At man i stedet for at være gift og have mange udenomsægteskabelige forhold, skulle leve monogamt, var en ideologi, der blev styrket, idet tanken om, at ægteskabet ikke skulle kunne opløses, og om vigtigheden af jomfrudom begyndte at få større betydning. I takt med at ægteskabet fra 1200-tallet blev et sakramente, blev især kvindens frivillige samtykke til ægteskabsindgåelsen symbolet på en ny sakral kontrakt.

I min doktordisputats, *Property and Virginity. The Christianization*

418 John Pedersen, *Troubadourernes sange* (København 2001), s. 124.

419 Agnes S. Arnórsdóttir, "'Ærens vej'. Om kampe og kærlighed i middelalderens Europa", i Agnes S. Arnórsdóttir og Jens A. Krasilnikoff (red.) *Køn i historien* (Aarhus 2004), s. 67-87.

of Marriage in Medieval Iceland 1200-1600 fra 2010, har jeg undersøgt knap 200 skriftligt opsatte ægteskabskontrakter samt meget andet materiale, vi har bevaret fra Island i perioden mellem 1380 og 1600.⁴²⁰ Selv om det empiriske grundlag hovedsageligt er islandsk, kan mit materiale ikke forstås i det rette

Ægteskabskontrakt fra 1380, Þjóðskjalasafn Íslands, Bps.B. I. fasc. II, 1.

lys uden at blive indsat i en international, kanonisk-retslig sammenhæng. Samtidig er det vigtigt at huske på, at der fandtes store regionale forskel med hensyn til, hvordan ægteskab blev indgået i middelalderen. I antologien *To have and to hold*, der netop handler om ægteskabsindgåelse i middelalderens Vesteuropa, understreger redaktørerne da også denne mangfoldighed med deres påpegning af, at "the relationship between written marriage contracts and the contract of marriage per se varied considerably over time and across cultures".⁴²¹ Der var imidlertid også noget fælles, således som Robert Bartlett har påpeget og diskuteret det i sin bog *The Making of Europe*. Han understreger, at på trods af regionale forskelle så var den latinske kristenhed "a set of societies that can be seen as sharing something."⁴²²

I denne artikel vil jeg fremdrage nogle af de temaer, jeg har undersøgt i min disputats. Målet er at uddybe dem og især at diskutere dem i relation til overgangen fra middelalder til tidlig moderne tid. Fokus er på den samfundsmæssige betydning, som kirkens nye samtykkelære fik for ægteskabets udvikling igennem middelalderen, på spillet mellem kirkens kontrol med befolkningens seksualitet og dannelsen af nye kønsdealer og på forandringer i ritualerne omkring ægteskabsindgåelsen. Jeg vil især gerne forsøge at demonstrere, hvorledes kirkens kanoniske ret fik stor betydning for udviklingen af kønsidentiteterne i senmiddelalder og

420 Agnes S. Arnórsdóttir, *Property and Virginity. The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200-1600* (Aarhus 2010).

421 Philip L. Reynolds and John Witte Jr. (red.), *To have and to hold. Marrying and its Documentation in Western Christendom* (Cambridge 2007), s. ix.

422 Robert Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Civilization and Cultural Change 950-1350* (London 1994), s. 269.

tidlig moderne tid. Artiklen er opdelt i tre dele, hvor første del diskuterer, på hvilken måde udviklingen på Island var forskellig fra den fælles vesteuropæiske, anden del ser på, hvordan den islandske *case* har nogle lighedstræk med den fælleseuropæiske udvikling, og tredje del går specifikt ind på reformationens betydning for den islandske ægteskabsret.

Den særlige udvikling på Island

Som sagt findes der overleveret knap 200 islandske ægteskabskontrakter fra perioden 1380-1600.⁴²³ Fraværet af en fyrste med en udøvende magt i forhold til samfundet kan forklare, hvorfor disse kontrakter er blevet bevaret. Dette var den politiske situation i landet, uanset at Island i 1262/64 var blevet en del af det norske kongedømme. Ægteskabet havde fortsat stor betydning som politisk alliancemiddel inden for de ledende slægter, nøjagtig som det havde været tilfældet i 1100- og 1200-tallet.⁴²⁴

Et andet forhold, som gav det islandske samfund et særpræg, var en meget stærk bilateral slægtskabsstruktur.⁴²⁵ Den betød, at der ved et ægteskab blev overført ejendom til den nyetablerede husstand fra begge de involverede familier. Både fra et aristokratisk og et kirkeligt synspunkt førte det til et behov for stærkere kontrol med ejendomsoverførslerne. Det er muligvis en del af forklaringen på, at den såkaldte ”nye kristenret” med dens af kirken formulerede regler om ægteskab og arv blev godkendt på Altinget i 1275, og at disse regler siden blev yderligere cementeret med den nye civile ret i lovbogen *Jónsbók* fra 1281.⁴²⁶

På en vis måde drejer min undersøgelse i disputatsen sig om at give en forklaring på selve eksistensen af det bevarede kildemateriale vedrørende ægteskab og ægteskabsindgåelse på Island i senmiddelalderen. Som en direkte konsekvens af den kanonisk-retslige definition af ægteskabet som et sakramente, noget helligt, blev det vigtigt at kunne dokumentere, at det var retmæssigt indgået. De islandske ægteskabskontrakter er ikke standar-

423 Arnórsdóttir (2010), s. 471-487.

424 Agnes S. Arnórsdóttir, *Konur og vígamenn. Staða kynjanna á Íslandi á 12. og 13. öld* (Reykjavík 1995), s. 146-172.

425 William Ian Miller, *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society in Saga Iceland* (Chicago 1990), s. 155.

426 Se de nyeste udgaver af de islandske love fra slutningen af 1200-tallet: *Jónsbók: lögbók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1587*. Már Jónsson (red.) (Reykjavík 2004), og *Járnsíða og Kristinréttur Arna Þorlákssonar*. Haralður Bernharðsson etc (red.), Magnús Línal Magnússon og Már Jónsson (Reykjavík 2005).

diserede. De er lavet af de involverede familier og bevaret i private arkiver som bevis for ejendomsret. Der var to hensyn at tage, når et ægtepars ejendomsbesiddelse skulle organiseres juridisk. Det ene var hensynet til husstanden og specielt til den ægtefælle, der levede længst. Det andet var hensynet til slægtningene til de to ægtefæller. Disse hensyn manifesterede sig i ægteskabskontrakterne. Om man ønskede at lægge vægt på henholdsvis slægten og husholdet, gav to principielt forskellige valgmuligheder, nemlig *máli* (særeje) og *helmingarfélag* (fælleseje). En undersøgelse af forandringer over tid med hensyn til kontraktindgåelse viser, at mens der hele tiden blev indgået ægteskabskontrakter efter *máli*-princippet, var 1400-tallet den periode, hvor størstedelen af de rigeste familier indgik kontrakter efter fællesejeprincippet – noget, som var særlig karakteristisk for det nye aristokrati, der kom til magten i senmiddelalderen.⁴²⁷

Derimod var fælleseje dårligt egnet til at bevare ejendom inden for disse aristokratiske familier. Dette forhold, samt problemer i kølvandet på en stor pestepidemi i 1495, kan sandsynligvis forklare, hvorfor den islandske magtelite i 1500-tallet ser ud til generelt at have foretrukket særejekontrakter. På Island fandtes der ingen traditioner, som kunne sikre, at ejendom blev bevaret inden for den samme familie igennem flere generationer. Sammen med det forhold, at kvinder i medgift kunne få jord, ja endda en slægts hovedgård, førte dette til, at jordejendom havde nemt ved at blive overført mellem familier ved giftermål. Og hovedgårdene kunne også blive en del af et fælleseje, således at en hovedgård kunne gå ud af en slægts besiddelse, hvis der ikke var noget ægtefødt barn til at arve den. Det hele resulterede i en stærk tilbøjelighed til at etablere særeje- frem for fællesejekontrakter ved ægteskabsindgåelse blandt 1500-tallets aristokrati.⁴²⁸

Ægteskabskontrakterne og beslægtet skriftlig materiale er bevaret på grund af den politiske kamp om retten til ejendom og ressourcer, i hvilken ægteskabsindgåelser og familiealliancer spillede en central rolle. Alligevel handler min undersøgelse ikke først og fremmest om kampen om jord, men snarere om kirkens indflydelse på ægteskabet på Island i middelalderen. Kirken ændrede definitionen af, hvad et gyldigt ægteskab var, og dermed dannedes en ny forståelse af forholdet mellem kønnene i

⁴²⁷ Arnórsdóttir (2010), s. 513.

⁴²⁸ Arnórsdóttir (2010), s. 333-336.

ægteskabet. Det er disse ændringsers samfundsmæssige betydning, jeg har forsøgt at afdække i min undersøgelse.

Da man i 1275 på det islandske Alting vedtog en ny kristenret, biskop Árni Þorlákssons kristenret, introduceredes internationale kanonisk-retslige principper vedrørende ægteskab og ægteskabsindgåelse. I den nye kristenret hedder det om aftalen om indgåelse af et ægteskab, at den, der vil blive forlovet med en jomfru eller en kvinde, skal holde hende i hånden, nævne to vidner eller flere og sige de rigtige ord for at indgå ægteskabet. Kun lidt senere, i 1281, blev *Jónsbók* islændingenes verdslige lov. Den byggede på de ældre retsregler fra den gamle islandske lovebog *Grágás*, men overtog også meget stof fra *Magnus Lagabøters* norske landslov fra 1274, idet dog arveretten blev tilpasset islandske forhold. Formålet med *Jónsbók* var at erstatte *Járnsíða*, som havde været det første forsøg fra den norske kongemagts side på at give islændingene en samlet kongelig lovebog.⁴²⁹

Interessant at bemærke i vores sammenhæng er, at de to bevarede håndskrifter, vi har af *Grágás*, kendt som henholdsvis *Staðarhólsbók* og *Codex regius*, er nedskrevet på omtrent samme tid, i slutningen af 1200-tallet, som den nye kirkelige og kongelige lovgivning blev introduceret på Island. Den islandske retshistoriker Ólafur Lárússon har påpeget, at *Grágás* i mange henseende er forskellig fra de andre gammelnordiske love. Ikke bare er den mere omfangsrig end nogen af de andre, den er også mindre folkelig og mindre primitiv:

Den har ikke så megen allitteration i sine bestemmelser, ikke så mange ordsproglignende fyndord. Dens stil er nøgtern og ligefrem, klar og logisk. Den har et bogligt præg, som de andre gamle love savner.⁴³⁰

Ólafur Lárússon påpeger, at dette boglige præg måske kan være et resultat af den nedskrivning og revision af loven, som vi ved fandt sted i 1117-18, hvor den såkaldte *Haflíðaskrá* kom i stand. Denne tolkning er der efter min mening al grund til at sætte spørgsmålstegn ved. I stedet må det boglige præg være kommet til ved en nedskrivning og kodificering

⁴²⁹ Arnórsdóttir (2010), s. 86-101. Se også Auður Magnúsdóttirs bidrag i nærværende bog.

⁴³⁰ Ólafur Lárússon, "Grágás", *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, V (København 1981), sp. 411.

i slutningen af 1200-tallet. Netop fordi så mange nye retsregler blev introduceret i det sene 1200-tal, opstod der et behov for at samle den eksisterende ret i større lovsamlinger – som netop *Staðarhólsbók* og *Codex regius*. Som Ólafur Lárusson selv har påpeget, er begge håndskrifterne store folianter, som er smukt skrevet med mangefarvede initialer. Det vides hverken, hvem der har skrevet dem, eller for hvem de blev skrevet, men under alle omstændigheder har det været et kostbart arbejde.⁴³¹ det var derfor ingenlunde tilfældigt, at det fandt sted på netop denne tid.

Ifølge min opfattelse er det ejendomsretslige aspekt her af central betydning. Den overleverede ret på dette område blev stærkt udfordret af kirken, hvad enten det nu drejede sig om kirkens egen ejendom, de såkaldte *staðir*,⁴³² eller om den almindelige arve- og ægteskabsret. I *Jónsbók* findes en bestemmelse om, at alle ejendomstransaktioner omfattende mere end 6 hundred skal nedskrives i et såkaldt *kaupbréf*.⁴³³ I 1300-tallet og første halvdel af 1400-tallet finder vi en del ægteskabskontrakter, der blev betragtet som *kaupbréf*. En anden og med tiden mere almindelig betegnelse var *kaupmálabréf*, der kommer af udtrykket ”mæla um kaup”, lave en mundtlig aftale om ejendomsforholdet i ægteskabet. Det kan nævnes, at der parallelt hermed blev lavet registre over de enkelte kirkers ejendom i de såkaldte *máldagar kirkna*.⁴³⁴

Ved slutningen af middelalderen blev betegnelsen *kaupbréf* ikke længere brugt om ægteskabskontrakter. Den kanonisk-retslige ægteskabslære var nu blevet integreret i den sædvaneretslige forståelse på en måde, så et ægteskab var blevet til noget andet og mere end bare en familiekontrakt med fokus på jord. Ved en ægteskabsindgåelse var der ikke blot tale om etablering af en kontrakt om ejendom, men også om skabelse af et helligt bånd, hvor en mand og en kvinde samtykker i at holde af hinanden, til døden skiller dem.

De eksisterende afskrifter af lovene fra middelalderen afspejler, hvordan de verdslige og kirkelige retsregler dannede det juridiske grundlag for ægteskabet. Tit blev såvel den verdslige som den kirkelige lovgivning nedskrevet i et og samme håndskrift, som tillige kan henvise til

431 Lárusson (1981), sp. 410.

432 Se Magnús Stefánsson, *Staðir og staðamál. Studier islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen* (Bergen 2000).

433 Det nævnte hundred var en særlig islandsk jordværdiangivelse. Et hundred svarede til værdien af 120 alen vadmel eller af seks køer.

434 Arnórsdóttir (2010), s. 55-56, 307-312.

retspraksis. Som eksempler kan nævnes et håndskrift fra 1470, der indeholder både lovparagraffer fra *Jónsbók* og den nye kristenret af biskop Árni Þorláksson,⁴³⁵ og et håndskrift fra slutningen af 1300-tallet, som ligeledes indeholder de nævnte love samt senere statutter og formularer for latinske dispensationer.⁴³⁶ Afskrifterne henviser til en social praksis, for disse lovsamlinger blev nedskrevet for at skulle huskes og bruges. I sin doktorafhandling har Lára Magnúsdóttir påpeget, at det senmiddelalderlige retsgrundlag ikke bare byggede på den verdslige ret, men inkluderede kirkelige statutter og forordninger.⁴³⁷ Generelt savner man dog i islandsk historieskrivning om senmiddelalderen en større forståelse for den centrale betydning, som den kirkelige ret havde for retsudøvelsen. Det kan måske forklares med det efterreformatoriske syn på middelalderkulturen. Mens man i kølvandet på reformationen fortsatte med afskrive de "islandske" middelalderlige love, inklusiv kristenretten fra det sene 1200-tal, ophørte produktionen af afskrifter af latinske tekster vedrørende den kanoniske ret.⁴³⁸ Papirafskrifter fra det sene 1500-tal af islandske retsdokumenter og love indeholder både biskop Árnis nye kristenret og *Jónsbók* samt tillige kongelige forordninger af Frederik II,⁴³⁹ og sammensætningen af disse afskrifter er et vigtigt vidnesbyrd om den sociale praksis på nedskrivningstidspunktet. Undersøger man den videre retsudvikling, som den afspejler sig i papirafskrifter fra 1600-tallet, viser det sig, at den latinske kirkeretslære er blevet erstattet af tekster fra *Det gamle Testamente*, mens lovbestemmelser fra den gamle middelalderlige *Jónsbók* fortsat er repræsenteret.⁴⁴⁰

435 Se *Den Arnarnagnaanske Håndskriftsamling. Det Arnarnagnaanske Institut, København; Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík* (herefter AM), AM 39 8vo.

436 AM 48 8vo. For andre manuskripter, hvor netop den verdslige og den kirkelige ret er skrevet i et og samme manuskript, se f.eks. AM 41 8vo, AM 42 a 8vo, AM 136 4to, AM 137 4to, AM 151 4to.

437 Lára Magnúsdóttir, *Bannfæring og kirkjuvald á Íslandi 1275-1550. Lög og rannsóknarforsendur* (Reykjavík 2007).

438 Se Agnes S. Arnórsdóttir, "Legal Culture and Historical Memory in Medieval and Early Modern Iceland", i Pernille Hermann, Stephen A. Mitchell & Agnes S. Arnórsdóttir (red.), *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture* (Turnhout 2014), s. 211, 230; Agnes S. Arnórsdóttir, "Cultural Memory and Gender in Iceland from Medieval to Early Modern Time", i *Scandinavian Studies* (Provo), 85: 3 (2013), s. 378-399.

439 AM 55 8vo, retsdokumenter fra 1570-1580.

440 Se f.eks. papirhåndskriftet AM 65 a 8vo, som indeholder de såkaldte *Búalög*, nogle paragraffer fra *Jónsbók*, tekster fra *Det gamle Testamente* samt flere forskellige tekster af mere litterær art.

Den islandske udvikling i europæisk sammenhæng

I middelalderen blev mandens og kvindens forenede hænder ved ægteskabsindgåelsen et vidt udbredt billede eller symbol på ægteskabet. Det er næsten muligt at give en billedlig fremstilling af de forandringer, der skete med hensyn til indgåelsen af ægteskabsaftalen. Brudens og brudgommens håndtryk symboliserede, at de var indtrådt i et livslangt ægteskab. Som allerede nævnt forandredes ægteskabet under den kirkelige indflydelse fra at være en aftale indgået mellem to familier til også at blive et kærligt ægteskabsbånd mellem en mand og en kvinde, skænket dem af Guds nåde.⁴⁴¹ Det fandt udtryk i det europæiske billedmateriale fra senmiddelalderen, hvor hjertet kommer til som et symbol på kærligheden mellem en kvinde og en mand i det sakramentale ægteskab. Hjertet findes i billedmaterialet, på forlovelsesringe, ja endda i en hjerteformet bog indeholdende en samling af franske kærlighedsdigte fra ca. 1475.⁴⁴² På den tid blev ridderen, som oprindeligt var en tapper kriger, i stadig højere grad forvandlet til en ydmyg elsker. Et fransk eller flamsk tæppe fra ca. 1400 viser, hvordan en elsker giver sit hjerte til en dame: det lille hjerte holder han i sin hånd foran kvinden.⁴⁴³

Forlovelsesring fra senmiddelalderen Island, Þjóðminjasafn Íslands.

Ser vi på det islandske genstandsmateriale, kan vi finde mange lighedstegn mellem udviklingen på Island og i andre vesteuropæiske samfund.⁴⁴⁴ Igennem hele perioden fra 1200 til 1600 var ægteskabslovgivningen underlagt udvikling, og det indebar en forandring af ægteskabet, således at det i tillæg til at være en ejendomskontrakt også fik en religiøs betydning. Meget af min undersøgelse handler om at forstå, hvorledes denne udvikling betød en ny forståelse og definition af såvel kvindelighed som mandlighed. Udviklingen førte også til et nyt syn på kønsmoralen. Ved

441 Arnórsdóttir (2010), s. 273-277.

442 Robert Bartlett, *Medieval Panorama* (London 2001), s. 125.

443 Bartlett (2001), s. 224.

444 Se f.eks. genstandsmateriale bevaret i Nationalmuseet på Island: en forlovelsesring publiceret som forsidebillede i Arnórsdóttir (2010) og en broderet linnedug, som er fra 1500-tallet (Þjms. 5028) og har lignende motiver. Også et brudetæppe, som findes i Mariakirken i Rostock, kan nævnes.

slutningen af 1500-tallet skulle ikke blot kvinder, men også mænd helst være jomfruer ved ægteskabsindgåelsen.⁴⁴⁵

Bestemmelsen af ægteskabet som et sakramente indebar således en ny forståelse af køn, hvori kyskhed fik større betydning. De, der ikke var gift, skulle være seksuelt afholdende, leve i cølibat. Seksuel kontakt eller ikke-kontakt mellem kroppe skaber her selve muligheden for en sanse-
liggørelse af det hellige. Afvigerne var så de, der ikke levede ifølge denne model, i enten ægteskab eller kyskhed. De var ikke bare syndige, men blev også udelukket fra det hellige, indtil de havde gjort bod for deres handlinger med anger, skriftemål og andre gerninger.⁴⁴⁶

Den kirkelige og den verdslige lovgivning regulerede det seksuelle liv både inden for og uden for ægteskabet. Der måtte ikke indgås ægteskab mellem for nært beslægtede personer. Ifølge en vedtagelse af Det fjerde Laterankoncil i 1215 skulle der en dispensation til, for at personer nærmere beslægtet end fjerde led kunne indgå ægteskab, og det gjaldt også for dem, som var beslægtede igennem svogerskab eller fadderskab (*cognatio spiritualis*). Ægteskabet skulle også fuldbyrdes, og impotens kunne være en gyldig grund til at annullere et ægteskab. Det samme var tilfældet, hvis det kunne bevises, at den ene af parterne havde begået hor. Også hvis det blev påvist, at en mand før sin ægteskabsindgåelse havde haft samleje med en kvinde, der var beslægtet med hans hustru i fjerde led eller nærmere, kunne det føre til, at hans ægteskab betragtedes som incestuøst og derfor kunne erklæres ugyldigt.⁴⁴⁷

Hvis nogle af de forskellige kriterier for, at et ægteskab var gyldigt, ikke var opfyldt, kunne der opstå problemer. Det var muligt at få dispensation for at have indgået ægteskab i forbudne led, men der var stor uenighed om, hvem der kunne give sådanne dispensationer. I udgangspunktet var det biskopperne, som sad inde med myndigheden til at dispensere, men i praksis var det muligt at henvende sig direkte til pavestolen og søge om dispensation, ligesom også verdslige myndigheder kunne give ægteskabsdispensationer. Islandske afskrifter fra 1300-tallet af kanonisk-retslige værker, herunder kopier af Innocens IV's *Commentaria decretalium* og Gregor IX's dekretalesamling, *Liber Extra*, viser, at disse lovsamlinger og

445 Arnórsdóttir (2010), s. 283-284.

446 Arnórsdóttir (2010), s. 201-202.

447 Arnórsdóttir (2010) s. 166-195.

kommentarer har været brugt som referenceværker i den lokale retspraksis.⁴⁴⁸ Forskellige definitioner af, hvad der var et lovligt ægteskab, blev anlagt i retssager, og retsdokumenterne afspejler ofte en usikkerhed eller uklarhed blandt folk om, hvem der var lovformeligt gift og hvem ikke. Magteliten på Island brugte denne usikkerhed i kampen om jordejendom. F.eks. viser arvetvister, at selv om personer, der var beslægtede i fjerde led, havde fået dispensationer til at blive ægtefolk, så nægtede deres fjernere slægtninge ofte at godkende sådanne dispensationer for dermed at sikre deres egen ret til en omtvistet ejendom.⁴⁴⁹

Man kan således nemt dokumentere en politisk kamp om ejendom og ressourcer. Men denne kamp fandtes ved siden af en ideologisk kamp for at højne moralen. Ved at kræve bøder i samlivssager styrkede kirken doktrinen om, hvad der var rigtigt, og hvad der var forkert samliv. Dette førte på langt sigt til en internalisering af kristne normer og værdier. Som nævnt skulle afvigerne præstere bodsøvelse for deres syndige liv, hvilket kunne ske ved at give almisser til de fattige, bede bønner, tage på pilgrimsrejse eller deltage i et korstog til hellige steder.

For kirken handlede det om at kontrollere seksuallivet i og uden for ægteskabet. I den sammenhæng bliver jomfrudommen et særligt symbol, og man ser, hvorledes det rene og uskyldige også bliver fremhævet i forskellige rituelle sammenhænge. Et særligt fint eksempel, der illustrerer, hvordan den kristne lære blev en del af bryllupsritualerne, findes i en islandsk bryllupstale fra 1400-tallet.⁴⁵⁰ Talen, som brudens formynder rettede til bruden, kommenterede brudgommens gaver til hende. Der var fire gaver: et særligt klæde kaldet *mötull*, et sølvkors, guld samt et tæppe. Det fremgår tydeligt af talens indhold, at gen-gaven fra bruden og hendes formynder var bruden selv – og formentlig også hendes mødom. Talen beskriver det ”spil, der kunne ske under tæppet”, og giver anvisning på, hvordan bruden skal opføre sig. Gaverne, der gives med et ”klart sind og sand kærlighed”, symboliserer de forskellige handlinger,

448 Joel Andersen, ”Dispensation ‘By the Book’: Instrumentality and AM 671 4to”, i Mathias Valentin Nordvig et al. (red.), *Sagas and the Use of the Past. The 15th International Saga Conference, 5th-11th August 2012* (Aarhus 2012), s. 67-68.

449 Agnes S. Arnórsdóttir, ”Icelandic Marriage Dispensations in the Late Middle Ages”, i Kirsi Salonen og Christian Krötzel (red.), *The Roman Curia, the Apostolic Penitentiary and the Parties in the Later Middle Ages*, Acta Instituti Romani Finlandiae vol. 28 (Rom 2003), s. 159-169.

450 Jón Helgason, ”Islandske bryllupstaler fra senmiddelalderen”, *Bibliotheca Arnarnagæana*, vol. XX (København 1960), s. 151-174, se især s. 170-174.

der ville indtræffe under ceremonien i sengen. Bruden skulle vente på sin brudgom, og når han kom, gøre plads til ham i sin seng. Dette var hendes første gave til ham. Derefter skulle hun varmt invitere ham ned i sengen, forhåbentlig for at opdage noget, hun aldrig før havde set. Talen fortsatte med henvisninger til, hvad hun havde i vente, idet den understregede, at hun ikke skulle være bange, eftersom hun ville nyde denne gave mere end alle de andre, hun havde fået.

Denne senmiddelalderlige tale viser en helt anden forståelse af seksualiteten end den, vi præsenteres for i de ældre islandske sagaer. Den understreger møens seksuelle uskyld, hvad der ikke var almindeligt i beskrivelser af kvinder i højmiddelalderens Island. Mens kildematerialet fra slutningen af det 12. og begyndelsen af det 13. århundrede tyder på, at en kvindes mødom på dette tidspunkt var af mindre betydning, kom en kvindes jomfruelighed i den kristne litteratur fra senmiddelalderen til at blive et vigtigere symbol end hendes ejendom.⁴⁵¹ Jeg har i et tidligere arbejde fremhævet, at en kvinde, som i de islandske sagaer fra højmiddelalderen, særlig i *Sturlunga saga*, portrætteres som stærk og med høj status, fordi hun ejede store godser eller var datter af en mægtig mand, ikke var den ideelle kvinde i den kristne påvirkede litteratur fra den sene middelalder. Fra dette tidspunkt og frem var kvindeidealet den uskyldige kvinde, hende, som ikke havde haft seksuelle forhold før ægteskabet.⁴⁵²

Reformationens betydning

Den dobbelte kontrol af ægteskab og seksualitet, både den retslige del og den, som indeholdt en internalisering af kristne normer og værdier, forsvandt ikke ved reformationen. Muligheden for at ansøge om pavelige dispensationer i forbindelse med ægteskabsindgåelse faldt imidlertid bort, og i stedet blev den kongelige autoritet styrket. I kølvandet på reformationen kom en lovgivning, hvorefter staten skulle overtage jurisdiktionen over ægteskabet, samtidig med at det blev påbudt, at præsten skulle vie ægteparret i kirken. Før reformationen var en del af den kirkelige kontrol foregået bag lukkede døre, når lægfolk bekendte deres synder ved skriftemålet. Det ser ud til, at denne praksis delvis blev forandret efter

451 Henric Bagerius, *Mandom och mödom. Sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island* (Göteborg 2009).

452 Arnórsdóttir (2004) s. 74.

reformationen, om end der er behov for flere undersøgelser inden for feltet, før sikre konklusioner kan drages.

Det materiale, jeg hidtil har undersøgt, viser, at reformationen førte til udstedelse af love og afsigelse af domme, der tilsigtede at etablere en strengere kontrol med seksualiteten såvel inden for som uden for ægteskabet. Mængden af skriftligt materiale, som er bevaret, vokser betydeligt fra midten af 1500-tallet, i tillæg til at dokumenterne bliver længere og indholdsmæssigt fyldigere.⁴⁵³ Samtidigt med denne udvikling skete der dog efter reformationen det, at forholdet mellem ægtefællerne ifølge mine undersøgelser i højere grad blev ”privatiseret”, og kærlighed mellem ægtefællerne blev f.eks. en del af ægteskabsdiskursen ved slutningen af 1500-tallet. En brudebænk fra ca. 1600, der oprindeligt befandt sig i kirken i Skarð i Skarðstrand, men som nu findes på det islandske Nationalmuseum, vidner om, at en del af ægteskabsritualerne blev flyttet ind i kirken. Samtidig fortsatte det gamle håndslag, foreningen af parternes hænder som symbol på indgåelsen af ægteskabskontrakten, med at eksistere rundt omkring i Europa. Det kan vi f.eks. se på en slesvigsk bryllupskiste fra 1606, der findes på det lokalhistoriske museum i Flensburg.⁴⁵⁴

Brudebænk fra Skarð i Skarðsörönd 1600, Þjóðminjasafn Íslands.

Oplysninger om, hvilke ændringer af ægteskabets samfundsmæssige betydning reformationen førte med sig, kan tillige fås i de ægteskabskontrakter fra perioden 1570-1620, som findes bevaret i afskrift på det Arnamagnæanske Institut i København, og som jeg har registreret tillige med meget andet materiale vedrørende ægteskabspraksis på Island. Forandringer i arve- og ægteskabsretten vedrørte også den middelalderlige donationskultur, som jeg har påbegyndt et studie af i forlængelse af mine ægteskabsundersøgelser. Retsreglernes udformning var afgørende både for at kunne give donationer til kirkelige institutioner og for at kunne

453 Domsmateriale fra det sene 1500-tal er bevaret i det islandske rigsarkiv (Þjóðskjalasafn Íslands). Som et eksempel kan nævnes et originaldokument indeholdende en dom om ægteskab fra 1559, se Bsp. A. 1. Fasc. I, 5. Den er trykt i *Diplomatarium Islandicum*, XIII, s. 430-433. Dokumentet er afbildet i Arnórsdóttir (2010) og omtales der på s. 144-145.

454 Museumsberg Flensburg, Bryllupskiste fra 1606, Inv. Nr. 1564.

gøre testamente eller på anden måde give gaver til andre end pligtarvinger. Jeg har lavet en foreløbig undersøgelse af testamenter fra 1400- og 1500-tallet, men yderligere undersøgelser må til for at afgøre, hvordan senmiddelalderens donationskultur transformeredes efter reformationen.

Tilsyneladende ser det ud, som om spørgsmålet om frelse i stadig højere grad blev adskilt fra spørgsmålet om ejendomsret, men hvordan denne forandring foregik i praksis, har ikke været undersøgt i større omfang. Vi mangler også undersøgelser, der tilstræber en dybere forståelse af, hvilken betydning den strengere seksuelle kontrol fik for kvinders og mænds muligheder for at erhverve Guds nåde og få tilgivelse for deres synder. I denne sammenhæng vil det være relevant at diskutere, både betydningen af, at ægteskabet ikke længere var et sakramente, og hvordan denne udvikling påvirkede idealer for forældreskab i tidlig moderne tid.

Konklusion

Middelalderens kunst og litteratur giver vigtige oplysninger om, hvordan den europæiske ekspansion i højmiddelalderen ikke bare handlede om den ”ydre” samfundsudvikling, om etableringen og konsolideringen af stat og kirke, om væksten i byer og produktion, men også om den ”indre” udvikling af kønsbestemte samfundsnormer. Aristokratiets magtgrundlag var jordejendom og andre naturgivne ressourcer, og de var genstand for en stadig kamp mellem de forskellige slægter. Betingelserne for denne kamp – og dermed hele det politiske landskab – forandredes ved kirkens omdefinering af, hvad et gyldigt ægteskab var.

Mine undersøgelser demonstrerer, at de islandske domstole blev en arena, hvor de mægtige slægter brugte de forskellige opfattelser af et lovligt ægteskab i deres kamp om politisk og økonomisk magt over jord og ressourcer, samtidig med at både kirken og staten brugte domstolene til at kontrollere befolkningens seksualitet. Forandringer i ritualerne, kontrakterne og ceremonierne afspejler en ny forståelse af ægteskabet, der i stigende grad opfattes religiøst og individuelt. Men forandringerne afspejler også en anden udvikling, hvor ægteskabet bliver mere kontrolleret af offentligheden. I praksis var det først og fremmest af præsten, som i middelalderen var kirkens repræsentant, men efter reformationen gik over til også at være statens. Ægteskabsritualerne gik fra at være ”offentlige” i betydningen kendt af alle, til også at blive offentlige i betydningen kontrolleret af staten.

Denne forandring var udtryk for dybtgående ændringer i ægteskabets samfundsmæssige betydning. Det vil være vigtigt for fremtidig forskning at føre undersøgelserne på feltet videre til den efterreformatoriske epoke. Det vil give mulighed for at få en dybere forståelse af den kønshistoriske udvikling i en periode, som er rig på kildemateriale, og gøre det muligt at belyse, hvordan det kanoniskretslige grundlag, som var blevet introduceret i højmiddelalderen, og som fik gennemgribende betydning for både den ejendomsretslige udvikling og for udviklingen af ægteskabelig praksis og dannelsen af nye kønnede normer i senmiddelalderen, blev udfordret af den transformation, som reformationen igangsatte.